

ANDORKA RUDOLF

A NÉPESEDÉSPOLITIKA ELVI KÉRDÉSEI
TÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉSBEN ÉS NEMZETKÖZI ÖSSZEHOSONLÍTÁSBAN

Margaret Mead, a híres szociál-antropológus, aki a különböző törzsi népeségek kutatásában különösen nagy figyelmet fordított a család, a párkapcsolat és a szülő-gyermek kapcsolat vizsgálatára, évtizedekkel ezelőtt írott könyvében azt írta: "minden emberi társadalom nem egy, hanem két népesedési problémával áll szemben: hogyan hozzon világra és neveljen fel elegendő számú gyermeket és hogyan kerülje el azt, hogy túlságosan sok gyermeket szüljön és neveljen fel" (Mead, 1950). Ebben az értelemben minden emberi társadalom kénytelen volt valamilyen népesedéspolitikát folytatni, hogy elkerülje egyrészt a kihalást, másrészt a gazdasági erőforrásainak mennyiségét és növekedését meghaladó szaporodást.

Mégis a népesedéspolitika elvi kérdéseinek, kialakításának, hatékonyságának és hatástalanságának kutatása a fejlett társadalmak viszonyai között a demográfia tudományának legkevésbé fejlett területei közé tartozik. Ebben a tanulmányban tehát meglehetősen "szűz" területre merészkedem, nem támaszkodhatok a világirodalomban elfogadott megállapításokra, kutatási eredményekre, módszerekre. Feltételezem - vagy inkább remélem - azonban, hogy a fejlett társadalmak szinte mindegyikének jelenlegi és közeljövőbeni népesedési helyzete, az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél alacsonyabb termékenysége a közeljövőben nagyobb számú demográfus figyelmét fogja világszerte ezekre a kérdésekre irányítani.

I. A NÉPESEDÉSPOLITIKA FOGALMA

Kétfajta értelemben is beszélhetünk a népesedéspolitika fogalmának tág és szűk felfogásáról. Az első értelemben szűknek tekinthető az a felfogás, amely a kormány által kifejezetten a népesség számának és összetételének kívánatos irányú változtatása érdekében végzett szándékos akciókat tekinti népesedéspolitikának. Eldridge (1954) például a népesedéspolitikákat áttekintő régebbi munkájában a népesedéspolitikát azon jogszabályok, államigazgatási programok és más kormányakciók együttesének tekinti, amelyeket a fennálló népesedési trendek megváltoztatása érdekében alkalmaznak a nemzet továbbélése (survival) és jóléte érdekében. Ez a definíció tehát tartalmazza 1. a kifejezett népesedési célt, 2. az ennek érdekében hozott intézkedéseket. Eszerint nem tartoznak a népesedéspolitika fogalmába azok a politikák, amelyeknek nem kifejezett céljuk a népesedési tendenciák befolyásolása (bár ténylegesen befolyásolják azokat), és nem tartoznak bele az olyan általános programok sem, amelyek nem járnak konkrét jogszabályokkal, akciókkal.

Ebben az értelemben tágabb az a definíció, amely minden olyan kormánypolitikát a népesedéspolitika fogalomkörébe sorol, amely befolyásolhatja a népesedést, noha nem az az elsődleges célja. Ezt az álláspontot látszik képviselni A. Sauvy "a népesedés általános elméletéről" írott munkájának népesedéspolitikával foglalkozó fejezetében (Sauvy, 1954). Amikor a népesedéspolitika területeit és eszközeit felsorolja, azok között említi többek között az alábbiakat: a mezőgazdasági birtokok nagyságát befolyásoló politikák, a foglalkoztatási politika, a területi (regionális) politika, az adópolitika, az alkoholpolitika, a házassággal és válással kapcsolatos jogpolitika, a lakáspolitiká, az egészségpolitika stb.

Láthatóan ezt a felfogást tette magáévá az 1960-as évek második felében az Élet-színvonal Bizottság keretében kidolgozott demográfiai elemzéseket megfogalmazó csoport (Szabady és szerzőtársak, 1968). Rámutattak ugyanis, hogy "az élet legkülönbözőbb területein hozott nem kifejezetten népesedéspolitikai jellegű intézkedések jelentős demográfiai következményekkel járhatnak". Megállapították, hogy nem csak a konkrét népesedéspolitikai tervek hiányoztak Magyarországon, hanem a gazdasági tervekhez és a társadalompolitikához sem kapcsolódott megfelelő népesedéspolitika. A következő politikákat említik, amelyeknek a népesedési szempontokat figyelembe kellett volna ven-

niük: egészség, munkaerő, iparfejlesztés, áruk, munkabérek, oktatás politika, a mezőgazdaság átszervezése. A népesedési szempont elhanyagolása ezeknél a politikáknál "az ország népesedése és annak jövője, társadalmi közérzete szempontjából kedvezőtlen, sőt káros volt".

A második értelemben szűk népesedéspolitika fogalom csak a népesség számát (és esetleg korösszetételét) befolyásoló politikát sorolja a népesedéspolitika körébe, sőt azon belül is elsősorban a termékenység befolyásolására helyezi a hangsúlyt. Eldridge (1968) szerint például a népesedéspolitika fő célja a népességszám kontrollálása. Emellett jöhet szóba a népesség összetételének befolyásolása is. Szerinte a halandóság befolyásolására irányuló politikát helyesebb az egészségpolitikához sorolni, mert a halandóság vonatkozásában egyetlen társadalmilag elfogadható cél van, nevezetesen annak csökkentése.

Tágabban definiálta a népesedéspolitikát az Egyesült Nemzetek Népeségi Bizottsága (UN, 1971), mert beleértette nem csak a termékenység befolyásolására törekvő intézkedéseket, ezek között a családtervezési programokat, hanem a mortalitás és a morbiditás javítására törekvő politikákat is, valamint a népesség struktúrájával és területi megoszlásával foglalkozó politikát is. A területi megoszlás és a belső vándorlás kérdéseire különösen nagy súlyt helyeznek azoknak az országoknak demográfusai, ahol az országrészek gazdasági fejlettsége és demográfiai viszonyai közötti különbségek nagyok, így többek között a szovjet demográfusok (például Kvasa, 1968).

Azt hiszem, nem lehet kétséges, hogy a népesedéspolitikát mindkét értelemben tágan kell értelmezni: bele kell érteni a születésszám befolyásolása mellett a halandóság javítását, a vándorlás irányítását, és általában a népesség különböző ismérvek (iskolai végzettség, foglalkozás stb.) szerinti összetételének befolyásolását is, és ki kell terjednie a népesedéspolitikai koncepciónak mindazokra a politikákra, amelyek - még ha elsődlegesen más is a céljuk - a népesedési folyamatokat ilyen vagy olyan irányban érinthetik.

Ebben a tanulmányban mégis a termékenység befolyásolására szolgáló politikára fogom a súlyt helyezni. Ennek azonban kizárólag gyakorlati okai vannak: 1. a vándorlási és tágabban területi fejlesztési politika elvi kérdéseinek bemutatása nem fér bele ennek a tanulmánynak kereteibe (amellett, hogy azoknak nem is vagyok szakértője), 2. a halandósággal kapcsolatos politikának valóban kevés vitatott elvi kérdése van, itt teljes az egyetértés a halandóság javításának kívánatossága kérdésében, 3. a ter-

mékenységet érintő politikák természetesen kiterjednek a házasságot és válást érintő intézkedésekre, így a termékenység mellett a nupcialitás egész kérdésköre tárgya ennek a tanulmánynak. Végül a termékenységet érintő politikák kérdései közül vannak a legnagyobb elvi ellentétek, ezeknek a kérdéseknek a tisztázása kívánja tehát a legnagyobb elmélyedést.

II. A GYERMEKSZÁMOT BEFOLYÁSOLÓ POLITIKA INDOKOLTSÁGÁNAK, HATÉKONYSÁGÁNAK ÉS MEGENGEDETTSÉGÉNEK KÉRDÉSEI

Vitatott kérdés a fejlett társadalmakban már az is, hogy indokolt-e és megengedhető-e ezekben a társadalmakban a termékenységet, a családok gyermekszámát befolyásolni. Különösen az amerikai és egyes nyugat-európai országok demográfusai hajlanak arra a véleményre, hogy országukban a gyermekszámot befolyásolni törekvő népesedéspolitika nem indokolt és/vagy nem megengedhető. A kívülálló bizonyos meglepetéssel értesül ezekről a véleményekről, különösen ha ismeri ugyanezen országok demográfusainak, sokszor ugyanazoknak a személyeknek a fejlődő országokkal kapcsolatosan teljesen eltérő, a termékenység csökkentését elsőrendű fontosságúnak tartó és némelykor az eszközök tekintetében sem különösképpen válogatós nézeteit. Ha az amerikai demográfusok többsége nem is helyezkedett ilyen szélsőséges álláspontra, abban a nagy többség egyetért, hogy a fejlődő országokban feltétlenül kívánatos egy olyan népesedéspolitika, amely a gyermekszám csökkenése irányában hat. Ugyanakkor az amerikai demográfusok többsége úgy gondolja, hogy a fejlett országokban a termékenység alakulásába nem indokolt beavatkozni és nem is lenne megengedhető a beavatkozás, mert ez sértené a házaspároknak azt a személyes jogát, hogy gyermekeinek számáról maga döntsön.

Jellemző példája ennek az álláspontnak a John D. Rockefeller vezetésével egy nagylétszámú társadalomtudós bizottság által (amelyből azonban számos vezető demográfus hiányzott) készített jelentés a "népességről és az amerikai jövőről" (Rockefeller, 1972): "A népesedéspolitikák céljaként a legtagabb értelemben azt javasoljuk, hogy törekedjünk olyan társadalmi feltételek teremtésére, amelyekben az egyének, családok és közösségek kívánt értékeit meg lehet valósítani; tegyük egyenlővé a nők és a hátrányos helyzetben lévő kisebbségek társadalmi és gazdasági esélyeit; és növeljük az élet minőségének potenciálját ... A gyermekszülés és nevelés tekintetében azt javasoljuk, hogy 1. maximalizáljuk az emberi reprodukcióra és ennek a családi hatásaira vonatkozó információt és ismereteket, 2. javítsuk azoknak a körülményeknek minőségét, amelyek között a gyermekek felnevelkednek, 3. amennyire lehetséges és összeegyeztethető más értékeinkkel, semlegesítsük azokat a jogi, társadalmi és intézményi nyomásokat, amelyek történetileg kialakultak főképpen pro-natalista jellegűek, 4. tegyük lehetővé az egyéneknek a nem-kívánt szülések elkerülését és ezáltal

növeljük a kívánságaik megvalósítására való képességüket... Ezek a politikák együttesen kétségtelenül lassítani fogják népességünk növekedését és meggyorsítják a népesség stabilizálódásának elérését". A népességszám stabilizálódása azonban az a cél, amelyet a bizottság kívánatosnak tartott. Az a tény, hogy a tiszta reprodukciós együttható az Egyesült Államokban ekkor már 1,0 alatt volt, tehát nem stabilizációra, hanem a népességszám csökkenésére lehetett számítani (természetesen a bevándorlás figyelmen kívül hagyása esetén), nem jelenik meg a jelentésben.

Ennek az ellentmondásnak jelzése után áttérek a fejlett társadalmak natalista célú népesedéspolitikájával kapcsolatos álláspontok ismertetésére. Kezdjük azzal az állásponttal, hogy népesedéspolitikára azért nincs szükség, mert más erők hatására a termékenység úgy is előbb-utóbb beáll az optimális szintre. Két évtizeddel ezelőtt a szovjet demográfiában is előfordult az a nézet, hogy a szocializmus demográfiai törvénye, hogy általános tendenciaként érvényesül az emberi erőforrások teljes és racionális felhasználása és "a népesség racionális reprodukciója" (Szmulevics, 1967). Még korábban néha feltételezték, hogy a szocializmus gyorsabb népesedés növekedést tesz lehetővé, mint a kapitalizmus, és hogy az iparosodás, kulturális felemelkedés ezért nem fog a termékenység csökkenéséhez vezetni, mint a kapitalista társadalomban (Szmulevics, 1936). Hozzá kell tenni, hogy más egykorú szovjet társadalomtudósok, például Sztrumilin, kétségbe vonták ezt az igen derülátó feltételezést. Ma minden szocialista társadalomban tisztában vannak vele, hogy a szocialista társadalmi viszonyok nem hozzák létre automatikusan az optimális népesedési viszonyokat, ezért tudatos népesedéspolitikára van szükség.

Az utolsó években viszont éppen az Egyesült Államok kormánya helyezkedett arra az álláspontra - leghatározottabban az 1984. évi mexikóvárosi Nemzetközi Népesedési Konferencián - hogy a termékenységi színvonal előbb-utóbb magától beáll a gazdasági szempontból kedvező értékre. Ennek akadálya lehet az állami beavatkozás a gazdasági életbe ("economic statism") "amely felbomlaszthatja azokat a természetes mechanizmusokat, amelyekeken keresztül a népesedés növekedése lelassul a problematikus területeken. A világ gazdagabb országaiban kényszer nélkül érték el a népesedési egyensúlyi helyzetet, éspedig a legtöbb esetben azelőtt, hogy kormánypolitikává vált volna annak elérése. A kontrolláló tényező ezekben az esetekben az egyéni családok reprodukív viselkedésének alkalmazkodása volt a gazdasági lehetőségekhez és az aspirációkhoz" (US, 1984). Annak ellenére, hogy a kérdéses dokumentum későbbi részei lényegében (a művi abortuszok felhasználásának kivételével) jóváhagyták az Egyesült Államok kormánynak korábbi álláspontját a családtervezési segítségnyújtás kérdésében, és hogy ez

a kijelentés a fejlődő országokra vonatkozott, és hogy számos amerikai demográfus nyíltan vitába szállt ezzel az állásponttal (például Finkle, Crane, 1986; McIntosh, Finkle, 1985), ez a mindenfajta állami beavatkozással szemben ellenséges szemlélet óhatatlanul abba az irányba hat, hogy a demográfusok egyrésze a fejlett társadalmakban általánosan tapasztalt alacsony gyermekszámnak az egyszerű reprodukció szintjéig való felemelését elősegítő népesedéspolitikai intézkedésekkel szemben bizalmatlan.

Létezik továbbá egy olyan nézet a világ demográfusainak körében, hogy a fejlett társadalmakban a termékenység várhatóan olyan szinten fog stabilizálódni, vagy olyan szint körül fog ingadozni, amely hosszú távon biztosítja a népesség egyszerű reprodukcióját. A demográfia tudományában hosszú idő óta létezik - bár sok időszakban szinte csak buvópatakként - az a nézet, hogy a népesedési folyamatokban valamilyen homeosztázis érvényesül, amely a halandóságot és a termékenységet egyensúlyba hozza egymással, vagy a népesség növekedést automatikusan egyensúlyba hozza a gazdasági erőforrások növekedésével. Legdurvább formájában ez természetesen érvényes a demográfiai átmenet előtti népességekre abban az értelemben, hogy ha a népesség átmenetileg gyorsabban nő, mint az élelmiszer termelés, akkor halandósági katasztrófának kell bekövetkeznie egyszerűen az éhezés következtében. Újabb történeti demográfiai kutatások azonban arra engednek következtetni, hogy - legalábbis Európában - nem voltak az éhínség okozta nagy halandósági katasztrófák, tehát működhetett valamilyen más mechanizmus, amely önműködően szabályozta a népességszám alakulását (Dupaquier, 1972). Wrigley és Schofield (1981) több ilyen mechanizmust ír le Anglia 16-19. századi demográfiai történetében, amelyekben különféle visszacsatolások működtek (legtöbbször az árakon és béreken keresztül), és amelyek ezekben az elmúlt évszázadokban Angliában a házasságkötéseken keresztül úgy szabályozták a népesedési folyamatokat, hogy nem indult el igen gyors népességnövekedés.

Coale a princetoni vizsgálat sorozatot összefoglaló kötetben kifejezetten feltételezi egy ilyen mechanizmus érvényesülését az iparosodás előtti európai népességeknél. A jelenlegi helyzetet illetően már csak kérdésként fogalmazza meg a homeosztatisz mechanizmus létét: "Vajon a teljes termékenységi együttható leszállása a zérus intrinsic növekedési ütemhez szükséges szintre, amely körül a közelmúltban ingadozott, a homeosztatisz erők működésének példája, vagy pusztán véletlen?" Utána feltételezi, hogy a teljes termékenységi együttható 2 alatt fog maradni, és hozzáteszi: "Csak az idő fog választ adni arra a kérdésre, hogy vajon ennek fennmaradása létre fog-e hozni ellensúlyozó változásokat a termékenységi preferenciákban vagy hatékony pronatalista állami beavatkozást" (Coale, 1986).

Hallgatólagosan feltételezi az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint körüli termékenység ingadozást az egész Easterlin iskola. Easterlin (1980) abból a feltevésből indul ki, hogy az egyes nemzedékek létszáma a mai amerikai társadalom körülményei között negatív korrelációban áll a gyermekszámmal, kis nemzedékeknek sok gyermekük születik, nagy nemzedékeknek kevés gyermekük születik. Ezt az összefüggést az hozza létre, hogy a nagylétszámú nemzedékek relatíve nehezebb helyzetben vannak a munkaerőpiacon és így nehezebb körülmények között indulnak felnőtt életpályájukra, mint a kislétszámú nemzedékek. Ennek következtében egy mintegy 40 éves ciklus alakul ki, 40 évenként követik egymást a termékenység hullámhegyei (és ugyanígy a hullám völgyei). Easterlinen kívül sokan elfogadták és bizonyították ezt a mechanizmust (pl. Lee, 1974a, 1974b, Easterlin, Wachter, 1978; Samuelson, 1976). Ennek alapján ennek az irányzatnak képviselői egy új bébi-hullámhegyet jósolnak az Egyesült Államok számára, amely valamikor az 1980-as évek második felében kezdődne és az 1990-es években tetőzne (Easterlin, 1978; Wachter, 1975; Ahlburg, 1982, 1983). Ennek az irányzatnak hitelét növeli, hogy az amerikai termékenység alakulását az utolsó negyven évben a legalaposabban vizsgálta meg. Az Easterlin iskola tagjai megpróbálták a magyarázó modellt más fejlett társadalmak termékenységének alakulására is alkalmazni és több esetben úgy találták, hogy ez a mechanizmus ezekben a társadalmakban is működik, ezzel szemben Chesnais (1983) szerint 18 fejlett ország adatainak vizsgálata ezt nem támasztja alá. Hozzáteszem, hogy a korösszetétel és a termékenység közötti Easterlin-féle összefüggés Magyarországon sem érvényesült az elmúlt évtizedekben (Andorka, 1986).

A népesedéspolitika indokolatlanságát képviselő másik álláspont ezzel éppen ellenkezőleg arra hivatkozik, hogy a jelenlegi alacsony gyermekszám tartós marad és azt nem lehet népesedéspolitikai eszközökkel lényegesen emelni, tehát hiábavaló bármilyen erőfeszítést tenni. Ez a nézet nagyon elterjedt a német demográfusok körében. Ehhez az elméleti háttérrel az egyik ismert német demográfus G. Mackenroth (1953) munkássága adja, akinek a nácizmus idején való viselkedése ellen semmilyen kifogás sem merülhetett fel. Elméletének alapgondolata, hogy a családok gyermekszáma része egy átfogóbb fogalomnak, a "népesedési módnak" (Bevölkerungsweise), ebben a nupcialitás, a mortalitás, a termékenység, a népesség korösszetétele egymással kölcsönösen összefüggenek és ezen kívül függenek a társadalmi értékektől, normáktól, egyéni kívánságoktól, a politikai, gazdasági, társadalmi körülményektől stb. A "minden mindennel összefügg" típusú elmélet (amely különben megfelel a valóságnak) azt sugallja, hogy népesedéspolitikai eszközökkel, egy-egy meghatározó tényező megváltoztatásával aligha lehet a családok gyermekszámát kedvező irányban befolyásolni. Tanítványai, mint Schmid (1976), Bolte (1980), Mackensen (1982) a németországi demográfiai helyzetről készített elemzéseikben azt

hangsúlyozzák, hogy az alacsony termékenység összefügg a modern gazdasági és társadalmi változások egész együttesével, amelyek különösen a nők szerepaspirációit, attitűdjeit, értékeit módosították olyan irányban, hogy a több gyermek vállalása számukra nagyon kevésbé vált vonzóvá.

Nem kínál több népesedéspolitikai befolyásolási lehetőséget H. Linde (1984) újabban kifejlesztett elmélete sem a termékenység évszázados csökkenéséről. Ezt ugyanis három társadalmi változással magyarázza: 1. a kereső tevékenységnek a háztartáson kívülre kerülésével, 2. a társadalombiztosítás kiterjedésével, 3. a tőkeintenzív tömegtermeléssel, amely elárasztja a piacot a fogyasztási javakkal. Mindhárom folyamat nyilvánvalóan visszafordíthatatlan és maga az a gondolat, hogy esetleg visszafordulhatnának, a társadalom tagjainak rendkívüli nemtetszésével találkozna. Ebből logikusan következik, hogy olyan népesedéspolitikai eszközökkel, mint a családi pótlék emelése, lehetetlen az alapvető társadalmi változások által meghatározott gyermekszám csökkenést visszafordítani.

Számos nyugat-európai demográfus a tényleges tapasztalatok alapján nagyon szkeptikusan nyilatkozik egyes konkrét népesedéspolitikai akciók hatékonyságáról. R. Münz (1986) ausztriai tapasztalatok alapján úgy látja, hogy a viszonylag nagy támogatás, amelyet a gyermeket vállalóknak adtak, nem változtatott a termékenységen, az országos mutatók ugyanis nem nőttek, ezzel szemben két nem szándékolt és nem várt hatás példájára mutat rá: emelkedett a házasságon kívüli születések aránya és 1972-ben, majd 1973-74-ben hirtelen házasságkötési hullámhegy jött létre. Kälve (1978) az 1940-es évek svéd házassági kölcsönéről bizonyította, hogy hatástalanok voltak, mert annak a kohorszoknak, amely a kölcsönöket kapta, alacsonyabb volt a befejezett termékenysége, mint az azt megelőző és követő házassági kohorszoknak.

Leeuw (1985) a holland és más tapasztalatok összegezése alapján arra a következtetésre jut, hogy sem a natalista népesedéspolitikai lépések, sem a családtervezési programok nem érik el a kívánt célt, mert egyszerűen rossz elméleti alapfeltevésekre támaszkodnak.

Vossen (1985) szintén a hollandiai helyzet vizsgálata alapján jut arra a következtetésre, hogy bár a jelenlegi alacsony termékenységi szint következtében létrejövő korösszetétel súlyos problémákat fog okozni, alig valószínű, hogy 1,8-1,9-nél magasabb termékenységet lehetne elérni pronatalista népesedéspolitikával.

Höhn (1976) pedig 67 ország "családsegítési indexe" és átlagos gyermekszáma között számított regressziót és arra a következtetésre jutott, hogy a gyermekes családoknak nyújtott anyagi támogatás mértéke nem mutat összefüggést a termékenységi színvonallal, tehát a népesedéspolitikáknak nincs hatásuk.

H. Gérard (1984) a népesedéspolitikai rendelkezésre álló eszközök teljesen elméleti elemzése útján vonja le azt a következtetést, hogy a népesedéspolitikát követelő és támogató nézetekkel szemben szkepszis indokolt.

Schubnell (1986) pedig így zárja a népesedéspolitikai elvi kérdéseiről folytatott gondolatmenetét: "Felmerül a kérdés, szükségünk van-e egyáltalán népesedéspolitikára? Erre a kérdésre nem a demográfusnak, hanem a politikusnak kell válaszolnia! A tudósnak a demográfiai trendek lehetséges hatásait kell kimutatnia. Eközben óvatosan modellekről beszél. Tudjuk-e, hogy a ma kézenfekvő feltevések, amelyek a modellek alapjául szolgálnak, holnap is érvényesek lesznek-e? Tudjuk-e mindenekeelőtt, hogy a népesség csökkenésének hatásai a következő években és évtizedekben nem fogják-e előre nem látható módon megváltoztatni az emberek viselkedését? Ezért az úgynevezett népesség csökkenés (Bevölkerungsimplosion) lehetséges hatásait nem használjuk fel érvként ahhoz, hogy gyors népesedéspolitikai cselekvést javasoljunk."

Schubnell arra hivatkozik, hogy az ENSZ égisze alatt 16 évvel ezelőtt megjelent nagy összefoglaló áttekintésben (UN, 1973) ezt olvashatjuk: "Láthatóan nincs olyan vizsgálat, amely meggyőzően bizonyította a kapcsolatot a termékenység és az olyan kormányintézkedések között, amelyeket a termékenység befolyásolása érdekében vezettek be". Ez többé-kevésbé igaz volt e könyv összeállításakor, talán ma is igaz. De ez a tény nem a népesedéspolitikai hatástalanságát, hanem a demográfiai kutatás hiányosságait bizonyítja. Hozzátehetjük, hogy nincs olyan vizsgálat sem, beleértve a fent idézetteket, amely megbízható adatok és módszertan segítségével a népesedéspolitikai intézkedések hatástalanságát bizonyította.

Az eddigiektől teljesen eltérő érvelés arra hivatkozik, hogy az állam beavatkozása a családok gyermekszámára vonatkozó döntésekbe erkölcsi alapon megengedhetetlen. Itt hivatkozni lehet nemzetközi politikai deklarációkra (az ENSZ közgyűlés 2211 (XXI) számú határozata, és az emberi jogokkal foglalkozó nemzetközi konferencia, Teherán, 1968. május, XVIII. határozata a családtervezés emberi jogi vonatkozásairól), amelyek kimondták, hogy a szülők joga eldönteni, hogy hány gyermeket kívánnak és milyen szülések közötti intervallumokat akarnak.

A népesedéspolitika bevezetésével vagy kiterjesztésével foglalkozó tanulmányok gyakran hivatkoznak arra, hogy egy ilyen politikát úgy lehet értelmezni, mint az állam beavatkozását az egyének és családok legintimebb ügyeibe, tehát a szabadságukat korlátozná. Az angliai Népeség Kutató Bizottság jelentése (Parkes és szerzőtársak, 1970), kifejezetten azt állítja, hogy a népesedéspolitika kifejezés megemlítése azt az ijesztő perspektívát ébresztheti fel, hogy a kormány beleavatkozik az állampolgárok személyes szabadságába. M. Kirk (1981) a népesedéspolitika bevezetésének akadályai között szintén megemlíti, hogy a nem-szocialista társadalmakban a családot olyan területnek tekintik, amely mentes kell hogy legyen a közvetlen politikai kontrolltól, és hogy a személyes szabadság fogalma, mint ahogyan azt John Stuart Mill megfogalmazta azt jelenti, az egyénnek joga tetszése szerint eljárni mindaddig, amíg nem okoz kárt másnak.

A népesedéspolitikával szemben erkölcsi alapú idegenkedés a Német Szövetségi Köztársaságban a legerősebb. Ebben jól érzékelhetően a nemzeti szocialista időszakba hozott népesedési és "fajtisztasági" célú kényszerintézkedések emléke, valamint a demográfia tudományának bizonyos hitelvesztése a nemzeti szocialista célok iránt tanúsított bizonyos fokú fogékonyság miatt, játszik erős szerepet. A népesedéspolitika kifejezést az 1970-es évek második felében és az 1980-as évek elején a parlamenti vitákban kerülték. A képviselők kérdéseket tettek fel a kormánynak "a gyermekek helyzetéről", "a hosszú távú népességfejlődésről", "a nemzedékek közötti szerződésről, amely az idős emberek társadalombiztosítására vonatkozik, és annak a születésszám alakulásával kapcsolatos fenntarthatóságáról". A kormány válaszában pedig azt hangsúlyozták, hogy "a házasság és család védelme nem kötelezi az államot arra, hogy a gyermekekben gazdag családot népesedéspolitikai célként elérni kívánja. A kormány nincs azon a véleményen, hogy már elérkezett az idő a közvetlen népesedéspolitikai intézkedések bevezetésére. A családi pótlék motívumai elsődlegesen család és szociálpolitikaiak, nem pedig népesedéspolitikaiak" (Albers és szerzőtársak, 1979). Kaufmann (1983) a legutolsó években csak óvatosan vetette fel a kérdést: "Miért ne legyen népesedéspolitikánk?". Schubnell (1986) még idén is kénytelen kérdés-ként megfogalmazni, hogy "e tények ismeretében nem tűnik-e valóságidegennek az, hogy az újabb vitában az NSZK-ban egyes demográfusok úgy gondolják, hogy le kell mondaniuk a népesedéspolitika fogalmáról és óvatosan népesedés-releváns vagy születést-bátorító családpolitikáról beszélnek?"

Ennyi ellenérv után nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1970-es évek második felében az ENSZ által a kormányokhoz intézett kérdőívre válaszolva a fejlett országok

kormányainak többsége - elsősorban Nyugat-Európában és Észak-Amerikában - úgy nyilatkozott, hogy nem kíván aktívabb népesedéspolitikát folytatni (Vukovich, 1983).

A demográfiai szakirodalomban azonban nem csak a népesedéspolitika elleni érveket találhatunk, hanem - az utolsó években egyre gyakrabban - mellette szóló érveket is.

Mindenekelőtt a demográfiai egyensúlyt vagy optimumot automatikusan létrehozó ("piaci") mechanizmusok kérdésében 1986-ban Demény (1986) és Kaufmann (1986), egymástól talán teljesen függetlenül, hivatkoztak "az általánosított fogoly dilemmára" vagy a "közlegelők tragédiájára". Mit mond ez a két szituációs logikai modell? Azt, hogy bizonyos helyzetekben, ha mindenki az egyéni érdekét követi, akkor a közösség - és azon belül minden egyes közösségi tag - számára kedvezőtlen eredmény "jön ki". A mindenki számára optimális megoldást akkor lehetne elérni, ha mindenki tartaná magát a közös megegyezés alapján kialakított magatartási szabályokhoz. Ez azonban nem történik meg, mert minden egyes közösségtag magában arra spekulál, hogy a többiek megtartják a viselkedési szabályokat, ebben az esetben pedig ő maga azok megszegésével még további előnyökhöz jut.

Az egyszerű reprodukció szintjénél alacsonyabb termékenységű fejlett társadalmakban a gyermekszámot illetően ez a szituációs logikai modell úgy írható le, hogy mindenki számára az volna az előnyös, ha minden családban átlagosan két gyermek nőne fel, mert ebben az esetben alakulnak kedvezően az idősök eltartási költségei (vagy valamilyen más gazdasági, társadalmi feltételek). Ez azonban minden házaspár részéről bizonyos áldozatvállalást követel. Mármost minden egyes házaspár úgy okoskodhat, hogy a többiek úgymint megtartják ezt a szabályt, két gyermeket nevelnek fel, tehát őt magát semmilyen kár sem éri, ha nem vállalja a gyermekneveléssel járó áldozatot, nem nevel gyermeket, viszont megszabadul bizonyos áldozatoktól. Mivel minden, vagy majdnem minden házaspár így gondolkodik, végül is az egyszerű reprodukcióhoz (vagy valamilyen más optimumhoz) szükségesnél sokkal kevesebb gyermek születik, így mindenkinek öregkori eltartása (vagy gazdasági, társadalmi jólétének más eleme) súlyos veszélybe kerül, nem biztosítható a nagyobb gyermekszám esetén elérhető szinten. Természetesen még az a "balek" házaspár is ugyanilyen rosszul jár, amelyik két vagy több gyermek felnevelésére vállalkozik, hiszen ettől nem lesz lényegesen nagyobb az összes öregek eltartására felhasználható nyugdíjalap. Ez így természetesen teljesen absztrakt gondolatmenet, de megfelelő kiegészítésekkel és empirikus adatok bevonásával közelíthető a valósághoz.

Tehát - Demény megfogalmazása szerint - "a népesedési probléma lényege az, hogy a demográfiai aktusokra vonatkozó egyéni döntések összeadva nem a felismert közös jóhoz vezetnek, vagyis az egyéni szinten hozott döntések nem kongruensek a kollektív érdekekkel." Ebben a helyzetben minden közösségtag számára érdemes bizonyos áldozatot hozni annak érdekében, hogy a többiek az optimumnak megfelelően viselkedjenek, vagyis érdemes befizetnie valamit a "közös kasszába", amiből mindenkit, aki a közösség érdekében áldozatot vállal, kompenzálni lehet. Csakhogy ez nem képes végbemenni a magánpiacon keresztül. Ezért a gyermekszám kérdés a "közjószág" jellegét ölti magára, amelyet a politikai piacon keresztül lehet biztosítani. Más szóval politikai megegyezés szükséges a társadalom tagjai között arról, mennyi kompenzációt kapjon az, aki gyermekek szülésére és felnevelésére vállalkozik. Más szóval népesedéspolitikában kell megegyezni.

A közjavak elméletének alkalmazása különben választ ad arra a kérdésre, hogy erkölcsi megfontolások alapján megengedhető-e a népesedéspolitika, nem korlátozza-e megengedhetetlen módon az egyéni szabadságot. A közjavak elmélete értelmében ugyanis a helyes vagy erkölcsös viselkedés abból áll, hogy a közös megállapodás alapján létrehozott szabályokat megtartják. Demény több példát említ, ahol a közjó érdekében közös megállapodás alapján korlátozzuk a személyes szabadságot: a kötelező védőoltások, a közlekedési szabályok stb. Ezen érvelés szerint tehát a társadalomnak, vagy az azt képviselő államnak joga van - sőt kötelessége - a népesedés alakulását befolyásolni, ha az spontán erők hatására nem a kedvező irányban halad.

A demográfusok többsége pedig azt tartja, hogy a jelenlegi - az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél alacsonyabb - termékenység szint állandósul. Westoff (1983) szerint például az 1965 óta bekövetkezett termékenység csökkenés a demográfiai átmenet természetes folytatódása, a modern társadalmakban végbemenő átalakulás következménye. Ezért nem is ennek az újabb csökkenési tendenciának magyarázata jelent problémát, hanem inkább az évszázados csökkenési tendenciát megszakító bébi-hullámhegyet nehéz megmagyarázni. Ezért a közeljövőben a csökkenés folytatódására kell számítani, annál is inkább, mert szerinte Amerikában a szülések egytizede még mindig nem-kívánt terhességekből származik, és ezeknek száma a jövőben tovább fog csökkenni.

Schwarz (1977) a nyugat-németországbeli alacsony termékenység okainak vizsgálata alapján azt a következtetést fogalmazza meg, hogy "mindig azt mondták, hogy a gyermekek boldogságot és terheket is okoznak. A szülőknek jelenlegi gyermekszám kívánságai alapján ítélve világos, hogy maximum két gyermeknél eléri az elviselhető ter-

hek határát. Három vagy négy gyermeket a legtöbb esetben nem tartanak összeegyeztethetőnek a gyermekek életpályájára vonatkozó tervekkel és a szülők más életterveivel. Ahhoz azonban, hogy a házaspáronként 2,20 gyermek átlagot elérjük, majdnem minden egygyermekes házaspárnak vállalkoznia kellene a második gyermek szülésére, és a jelenlegi kétgyermekesek felének vállalkoznia kellene a harmadik gyermekre, és a családok 10 százalékában 4-5 gyermeknek kellene születnie. Ez igen egyértelműen bizonyítja, hogy a termékenység automatikus fellendülésére vonatkozó várakozások nagyon kevésbé indokoltak."

Előfordulnak az idézeteknél lényegesen borúlátóbb jóslatok is, Huber (1980) például az Egyesült Államokat illetően nem tartja kizártnak a termékenységnek zérus felé csökkenését sem.

Hasonlóan ítélik meg a termékenység várható tendenciáját, amely népesedéspolitikai beavatkozás nélkül kialakulna, a szocialista országokban is. A Literaturnaja Gazeta-ban már 1965-1966-ban széleskörű vita bontakozott ki a termékenység alakulásáról és ahhoz az általánosan elfogadott következtetéshez jutott, hogy nem lehet a termékenység optimális alakulására számítani, ezért aktív népesedéspolitikára van szükség. (A vita összefoglalását lásd DiMiao, 1981-ben.) Perevedentzev (1975a, 1975b) egyike volt azoknak, akik ezt az álláspontot a leghatározottabban képviselték azóta is. Legújabban Rjabuskin és Galeckaja (1985) és Boriszov (1985) ugyanezt fejtették ki.

Még a viszonylag magasabb termékenységű Lengyelországban is szükségesnek tartja Holzer (1986) a natalista népesedéspolitikát: "Lengyelországban, az európai országok többségéhez hasonlóan, tartóssá válik a kevés-gyermekes család. Ezért célszerű olyan népesedéspolitikát megfogalmazni, amely a kétgyermekes és kisebb mértékben a háromgyermekes családot preferálja (hogy a 2,10-2,20 szinten tartsuk az átlagos gyermekszámot)."

Nincs ekkora egyetértés a demográfusok között abban a kérdésben, hogy ez az alacsony termékenység, a vele járó népesség csökkenés és a korösszetétel erős előre-gedése mennyire súlyos gazdasági következményekkel fog járni. Külön tanulmányt igényel a gazdasági következményekre vonatkozó kutatások és nézetek bemutatása. Itt csak vázlatosan lehet arra utalni, hogy van olyan vélemény, amely szerint:

1. a fiatalabb nemzedékek csökkenő létszáma nem fog súlyos problémákat okozni, mert az automatizálás következtében amúgy is csökken a munkaerő kereslete (a jelenlegi nagy nyugati munkanélküliség alátámasztja a közvéleményben ennek a nézetnek elfogadását), és az idős emberek eltartása nem fog problémát okozni, mert arányuk nö-

vekedésével egyidejűleg csökken az eltartandó fiatalok aránya,

2. fognak ugyan problémák jelentkezni a hazai munkaerő csökkenése és az idős nemzedékek eltartási terhének egyre kisebb aktív nemzedékekre nehezedése miatt, ezeket azonban egyszerűen meg lehet oldani a bevándorlás növelésével (ezzel a nézettel ellentmondásban áll a jelenlegi erősödő bevándorlás-ellenes közvélemény és politika),

3. súlyos problémák fognak jelentkezni és ezeket nem lehet bevándorlással megoldani.

A súlyos problémák között legakutabban fog jelentkezni a nyugdíjrendszerek összeomlása: a jelenlegi nyugdíjhozzájárulási kulcs fennmaradása esetén a nyugdíjintézetek a legsúlyosabb deficittel kell, hogy szembenézzenek. Tehát vagy az aktív keresők nyugdíjhozzájárulását kell növelni - például Hollandiában Van der Wijst és van Poppel (1985) szerint az állami alapnyugdíjnál 11,7 százalékról 20 százalékra - vagy a nyugdíjkorhatárt kell lényegesen felemelni, vagy a nyugdíjak reálértékét kell lényegesen csökkenteni (Carrol, 1986). A várható negatív hatások a gazdasági fejlődésre és a társadalmi körülményekre azonban ennél sokkal szélesebbkör: a műszaki fejlődés meglassulásától a generációk közötti feszültségek élesedésén keresztül (ami az idősök eltartási terhének növekedésével függ össze) a társadalmi és politikai újjítóképesség, alkalmazkodókészség csökkenéséig (Sauvy, 1979; Chesnais, 1981, 1985a).

Ezek a tények tehát azt sugallják, hogy natalista politikára lenne szükség. Hozhat-e azonban eredményt egy ilyen politika? A népesedéspolitika hatékonyságának kérdésében találhatunk néhány olyan vizsgálatot, amely azt mutatta ki, hogy bizonyos népesedéspolitikák szerény mértékben hozzá tudtak járulni a termékenység emelkedéséhez vagy legalább megállították a csökkenését. Így Frejka (1980) az 1970-es évek csehszlovák népesedéspolitikáját illetően Festy (1981), Andorka és Vukovich (1985) az 1960-as évek óta alkalmazott magyar népesedéspolitikát illetően, Vining (1984), Chesnais (1985b), Speigner és Winkler (1985) az NDK-nak az 1970-es évektől bevezetett népesedéspolitikáját illetően bizonyították, hogy azoknak volt hatásuk nem csak az éves termékenységi arányszámokra, hanem a kohorszok befejezett termékenységére is. Különösen sok elemzés készült a francia népesedéspolitika hatásáról a második világháború óta. Az 1942-ben induló és az 1960-as évek közepéig tartó bébi-hullámhegy előidézésében a vezető francia demográfusok és szociológusok (Henry, 1954; Girard, Bastide, 1958; Sauvy, 1961; Bourdieu és szerzőtársai, 1966) szerint lényeges szerepe volt a pronatalista népesedéspolitikának, bár nem tagadható, hogy más tényezők is hozzájárultak, mert a többi nyugat-európai országban és Észak-Amerikában hasonló hullámhegy ment végbe (igaz, a francia termékenység tartósabb és mélyebb mélypontról

lendült fel és magasabbra, mint a legtöbb más nyugati országban). Másrészt a termékenység 1965 utáni csökkenést követően a francia népesedéspolitikai gyorsabban és határozottabban reagált és fel lehet tételezni, hogy ennek köszönhető, hogy Franciaországban az éves arányszámok alapján számított teljes termékenységi együttható a legmagasabbak közé tartozik Európában (a nyugat- és dél-európai országok között csak Portugáliában, Írországban és Izlandon volt magasabb a termékenység 1983-ban, mint Franciaországban). Calot és szerzőtársai a népesedéspolitikai hatását számszerűen is megbecsülték: a második világháború utáni francia pro-natalista politika eszerint 0,2-0,3 gyermekkel emelte a kohorszok termékenységét és Calot szerint egy ennél nagyobbvonalú politikával 0,5 gyermekkel is lehetne növelni az átlagos gyermekszámot (Calot, Chesnais, 1983; Calot, Hecht, 1978; Calot, 1978). Ez minden esetre elég lenne minden európai ország jelenlegi termékenység szintjének az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szintre való emeléséhez. Ezekhez az elemzésekhez hozzá kell fűzni azt a kritikai észrevételt, hogy bár lényegesen megalapozottabbak, mint a népesedéspolitikai hatástalanságról szóló fentiekben idézett megállapítások, mégis szükség lenne módszertanilag még megbízhatóbb és elmélyültebb vizsgálatokra ahhoz, hogy a népesedéspolitikák hatását valóban pontosan meg tudjuk ítélni.

A népesedéspolitikai erkölcsi vonatkozásaival B. Berelson foglalkozott a legtöbbet. Figyelme elsősorban a magas termékenységű fejlődő országokra irányult, de fejtegetéseiben kitér az alacsony termékenységű fejlett társadalmakra is. Végeredményben azonos elveket lát alkalmazhatóknak mindkét országtípus népesedéspolitikájának kialakításánál. A. Lieberonnal írott tanulmányban (1979) ötféle népesedéspolitikai eszközt különböztetett meg, amellyel a termékenységet a növekedés vagy a csökkenés irányában befolyásolni lehet. Ezek:

1. A termékenység szabályozására használható modern módszerekhez való hozzájárás manipulálása. Ezen módszerek közé sorolják a fogamzásgátlási eszközökön kívül a művi abortuszt és sterilizációt is.
2. A termékenységet befolyásoló társadalmi-gazdasági tényezők (iskolai végzettség, iparosodás, városiasodás, a nők helyzete, lakáskörülmények stb.) megváltoztatása.
3. Propaganda és a kitűzött célokkal ellentétes nézetek elhallgattatása.
4. Anyagi ösztönzők, mint a családi pótlék, fizetett szülési szabadság, vagy (ellenkező értelemben) a sterilizáció anyagi jutalmazása.
5. Szociálpolitikai nyomás és közvetlen szankciók, mint a minimális házasságkötési életkor megszabása.

Ezek közül az 1., valamint 3. és 4. pontban említett eszközökkel foglalkoznak részletesebben.

A termékenység szabályozására szolgáló módszerekhez, eszközökhöz való hozzájárás korlátozását, ha az demográfiai célok érdekében történik, megengedhetetlennek tartják, mivel korlátozzák a házaspárok autonómiáját és döntési szabadságát. Nem-demográfiai, hanem például egészségi megfontolások alapján azonban megengedhetőnek tartják egyes módszerek használatának, forgalomba hozatalának megtiltását (mivel azok egészségre ártalmasak).

Etikai szempontból teljesen megengedhetőeknek tartják a pro-natalista ösztönzőket, mivel növelik a házaspárok választási lehetőségeit, ezért mind a szabadságot mind az igazságosságot (a társadalmi osztályok közötti igazságosabb jövedelem- és tehermegoszlást) elősegíthetik. Az anti-natalista ösztönzők csak akkor megengedhetőek, ha nem okoznak hátrányt más személyeknek, elsősorban a születendő gyermekeknek (tehát nem kerülhet általuk hátrányosabb helyzetbe a nagyobb gyermekszámot kívánó házaspárok harmadik, negyedik stb. gyermeke).

A propaganda és az annak következtében létrejövő "nyomás a társak részéről" (peer pressura), vagy másképpen a nagyobb vagy kisebb gyermekszám mellett kialakuló közvélemény nyomása akkor engedhető meg, ha a következő három feltétel teljesül: a) a "puhább" módszerek nem hozták meg a kívánt eredményt, b) a társadalom tagjai demokratikusan részt vehettek a politika kialakításában, c) a propaganda által sugallt termékenységtől eltérést nem éri indokolatlan büntetés.

A politika konkrétabb nyelvére átültetve ugyanezeket az elveket olvashatjuk ki Simone Veil francia miniszternek az 1977. évi mexikói Nemzetközi Népesedési Konferencián tartott előadásából (Veil, 1978): "Az állam alapvető célja az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének elősegítése és az állampolgárok maximális jólétének biztosítása. Ez a jövőre ugyanúgy vonatkozik, mint a jelenre. Az állam felelős a nemzetért és garantálnia kell a nemzet létét annak minden dimenziójában, nem csak társadalmilag, kulturálisan és regionálisan, hanem történetileg is... Biztosan a kormány alapvető céljainak egyike kell hogy legyen az, hogy elkerüljék az ország hosszú távú meggyengülését veszélyesen alacsony születésszám miatt, és megfordítva elkerüljék a túlzott népesség növekedést, amikor az a gazdasági fejlődésnek és a népesség jólétének akadályává válik... Minden állam, amely elfogadja az alapvető emberi jogokat és a társadalmi jogok alárendeltségét ezen alapvető emberi jogokhoz viszo-

nyítva, meg kell hogy akadályozza a kényszerítő és büntető elemek bekerülését a demográfiai területen alkalmazott politikába... Amikor kísérlet történik azon feltételek megváltoztatására, amelyek között az egyének és házaspárok választanak, az ösztönzők jobbak a büntetéseknél... Az állam, ha a születésszámot növelni kívánja, megteheti, hogy a szüléssel kapcsolatos költségeket csökkenti annak érdekében, hogy ezáltal a fiatal családokat a gyermekek szülésére biztassa ... Az államnak meg kell elégednie azzal, hogy előnyben részesíti az egyik fajta viselkedést a másikkal szemben, de ne tegye törvényellenessé egyiket sem. Tehát korábban nem létező választási lehetőségeket nyisson meg... Ezáltal a családi kiadások csökkentésével az állam megkönnyíti a házaspárok számára, hogy annyi gyermekük legyen, amennyit kívánnak..."

Tehát, a nemzetközi demográfiai szakirodalomban, ha kisebbségben is vannak, meg-alapozottabbnak látszanak azok a munkák, amelyek a pro-natalista népesedéspolitikát indokoltnak és bizonyos feltételek mellett megengedhetőnek tartják.

III. A NÉPESEDÉSPOLITIKA CÉLJÁVAL KAPCSOLATOS KÉRDÉSEK

Az eddigiekben a népesedéspolitikáról általánosságban beszéltünk. Ez helyes lehet akkor, amikor csak a népesedéspolitika indokoltságáról, szükségességéről beszélünk. Amint azonban áttérünk az ilyen politika hatékonyságának és morális megengedhetőségének kérdéseire, differenciálnunk kell a különféle célú és különféle eszközöket alkalmazó politikák között.

A népesedéspolitikának a tanulmány első részében adott definíciója szerint azokat a politikákat soroljuk ebbe a fogalomba, amelyek a népesség számának és összetételének befolyásolására törekcszenek, e tanulmány tárgya szempontjából szűkebben azokat, amelyek a termékenységet növelni kívánják, mégis az ilyen politikák között is célszerű különbséget tenni aszerint, hogy az alábbi három cél közül melyiket mennyire hangsúlyozzák, helyezik előtérbe:

1. cél - a termékenység növelése,
2. cél - a családok segítése, hogy feladataikat és funkcióikat elláthassák,
3. cél - a családok anyagi helyzete, életkörülményei, életmódja közötti különbségek, egyenlőtlenségek mérsékelése.

A három cél majdnem minden ország népesedéspolitikájánál egymás mellett jelenik meg, mégis világosan felismerhetőek hangsúly különbségek.

A népesedési, sőt "faji" cél teljesen egyedül jelent meg a nemzetiszocialista Németország népesedéspolitikájában az 1930-as évektől a második világháború végéig. Ennek a politikának alapjául a nemzeti szocializmus három fő értéke és mítosza szolgált; 1. az árja faj felsőbbrendűsége, 2. az állam érdekének az egyén fölé rendelése ("Gemeinnutz vor Eigennutz"), 3. a férfiak és nők alapvető biológiai különbsége és ennek következtében teljesen eltérő társadalmi feladataink (McIntosh, 1983). Ez a népesedéspolitika főleg kényszerintézkedéseket alkalmazott, büntetőjogilag szigorúan üldözte a művi abortuszt (1943-tól "a német nép életerejének folyamatos károsításáért" halálbüntetést lehetett kiszabni), akadályozta a fogamzásgátlási eszközök árusítását és az ezt szolgáló felvilágosító tevékenységet, viszont igen alacsony összegű anyagi támogatást adott a gyermekes (csak a sokgyermekes) családoknak. Ez a népesedéspolitika ugyan az elveszületési arányszám fellendüléséhez vezetett az

1930-as években, de a házaskohorszok gyermekszámának csökkenési tendenciájában szinte semmilyen változást nem okozott (Rein, 1982, Marschalck, 1984).

A francia népesedéspolitikában szintén a népességszám alakulásának befolyásolása kapta a legnagyobb hangsúlyt, bár az első világháború előtti első pro-natalista nézetektől az 1939. évi Code de Famille bevezetését indokló véleményeken keresztül a Mitterand elnöksége alatt hozott intézkedésekig határozott eltolódás figyelhető meg a családpolitikai és a szociálpolitikai szempontok előtérbe kerülése irányában (Schultheis, 1986).

Az 1870-1871. évi porosz-francia háborúban elszenvedett vereség után Brochard (1876) azzal érvelt a nagyobb gyermekszám mellett, hogy rövidesen Németországban többször akkora lesz a katonaképes korú férfiak száma, mint Franciaországban. Sauvy (1972), aki az 1939. évi Code de Famille előkészítésében döntő szerepet játszott, visszaemlékezve az 1938. évre, viszont már ezt írja: "Régóta megdöbbenően asszisztálok a francia népesség öregedéséhez, amelyet egy izzó széndarabhoz hasonlíthatok, amely elfogy, miközben látszólag megtartja méretét. Számomra nem a katonai hatalom és a presztizs a fontos. Egy ország sem élhet, amely nem hisz az életben. Az, hogy négy éve a halálozások száma nagyobb a születésekénél, csak másodlagos fontosságú. Az a legsúlyosabb tény, hogy elég régóta a francia generációk nem biztosítják egyszerű reprodukciójukat. A malthusianistáknak homályosan érezniük kell álláspontjuk nehezen tarthatóságát, nem-rationális és maradi jellegét, mert messzemenően ellentmondásba kerülnek önmagukkal. Miután nem ok nélkül azt állítják, hogy a születésszám csökkenésének oka a családokra nehezedő teher, elutasítják a megfelelő orvoslást, a családi pótlékot a második és harmadik gyermek számára".

A francia parlamentnek mintegy "harmadik házaként" működő Gazdasági és Társadalmi Tanács számára készített összefoglalójában a francia demográfiai helyzetről Sullerot (1978) első helyen változatlanul a népesedési célokat nevezi meg: "1. A franciák termékenysége lehetővé kellene hogy tegye legalább a generációk egyszerű reprodukcióját..., 2. Meg kell kísérelni, hogy lehetőleg elkerüljük az évi születésszám túlságosan erős ingadozását." Ennek érdekében az államnak a népesedéspolitikával arra kell törekednie, hogy elősegítse 1. talán a fiatalabb életkorban első születést, mert ennek idősebb életkorra tolódása nagy valószínűséggel csökkenti a befejezett termékenységet, 2. főképpen a háromgyermekes, sőt négy- és többgyermekes családok kialakulását, mert a harmadik és ennél magasabb sorszámú gyermekek biztosítják a népesség reprodukcióját. A továbbiakban viszont, a konkrét népesedéspolitikai

javaslatok tárgyalásánál, messzemenően kitér azoknak a családra gyakorolt hatására, elsősorban arra, hogy mennyire segítik elő az anyák számára a kereső munka és a gyermeknevelési-háztartási munkafeladatok összeegyeztetését, valamint a különböző társadalmi rétegekhez tartozó, különböző családi jövedelmű és különböző gyermekszámú családok közötti egyenlőtlenségre gyakorolt hatásukra.

A népesedési cél túlsúlya hozzájárult ahhoz, hogy az 1939. évi Code de Famille bevezetése után is érvényben maradt a művi abortusz tilalma és a fogamzásgátlószerek árusításának tilalma (ezeknek egyrészét azonban a nemi betegségek elleni eszközként árusították). A politika fő eszköze azonban a családi pótlék és a gyermekek mellett otthon maradó anyának adott "salaire unique" nevű juttatás volt. Az elmúlt két évtizedben mindkét említett tilalmat feloldották, a "salaire unique" mértéke erősen csökkent, úgy a családi pótlék, valamint az adókedvezmény maradt a népesedéspolitikai fő eszköze. Ezeknek nyilvánvalóan lényeges hatásuk van a családok helyzetének javítására és a jövedelmi különbségek kiegyenlítésére. Mint arról már volt szó, a francia népesedéspolitikát mérsékelten sikeresnek ítélik meg a francia demográfusok.

Ausztriában és az NSZK-ban a második világháború óta a családpolitikára helyezik a hangsúlyt a népesedéspolitikával szemben. Ausztriában "a kormány és az illetékes államigazgatási szervek felfogása szerint Ausztria nem folytat aktív népesedéspolitikát. Ez nem egyszerűen liberális szóhasználat. Majdnem minden idevágó intézkedés, amely potenciálisan befolyásolhatja a születeket és a családok alakulását, a család- és szociálpolitika részének számít, nem a népesedéspolitikai részének. Bizonyos családmódok erőltetése vagy a magasabb reprodukciós szint elérése - legalábbis a hatvanas években - nem tartozott az állami családtámogatás kiemelt céljai közé" (Münz, 1986).

Az NSZK-ban 1953 óta külön tárcája van a családpolitikának, családmíniszter vezetésével. A kormány számára készített jelentések a demográfiai helyzetről az úgynevezett "jelentések a családok helyzetéről az NSZK-ban" című dokumentumok részei. Az 1979. évi harmadik ilyen "családjelentésből" vett alábbi idézet szemlélteti a hivatalos álláspontot: "Mint az átfogó társadalom- és szociálpolitika része, a családpolitika annak biztosítására törekszik, hogy a család teljesíthesse feladatait. Nem célja a népesség alakulását befolyásolni, bár nem lehet kizárni, hogy a családpolitikai intézkedéseknek demográfiai hatásai vannak. Minden eddigi családmíniszter kifejezetten utalt arra, hogy a családpolitika nem népesedéspolitikai. Eddig egyik parlament időszakában sem volt olyan vita, amely elsődlegesen népesedés-

politikai célokkal foglalkozott volna." Ennek okát is leírják a jelentés szerzői: "A népesedéspolitikai általános elutasításának oka lényegében az, hogy a népesedéspolitikát azonosítják a nemzeti szocializmus céljaival és eszközeivel, amely faji és hatalmpolitikai megfontolásokból propagálta a népesség növekedését" (Albers és szerzőtársak, 1979).

Az osztrák és a nyugatnémet családpolitika azonban nagyjából ugyanazokat az eszközöket használja, mint a francia népesedéspolitikai, csupán az NSZK-ban lényegesen kisebb összegű családi pótlékot fizetnek. (Ausztriában a családi pótlék a bérekhez viszonyított értéke hasonló nagyságrendű mint Franciaországban.)

A svéd népesedéspolitikában a szociálpolitikai szempontok különösen nagy súlyt kaptak. Az alapelveket az 1930-as években a Myrdal házaspár fogalmazta meg (Myrdal és Myrdal, 1934; G. Myrdal, 1940; A. Myrdal, 1945). Mindketten a svéd Szociáldemokrata Párt kiemelkedő tagjai voltak, A. Myrdal több alkalommal miniszter. Könyvükben abból indulnak ki, hogy az alacsony születésszám azért probléma, mert jelzi: a gazdasági és társadalmi körülmények a gyermekekkel szemben ellenségesekké váltak. A helyzet konzervatív és neo-malthusianista értékelése és orvoslása egyaránt elfogadhatatlan. A konzervatívok szerint minél több gyermeknek kellene születnie, de ennek érdekében csak propagandát kívánnak kifejteni. A neo-malthusianista álláspont viszont a gyermekszámot kívánja a társadalmi viszonyokhoz igazítani. A helyes álláspont azonban a társadalmi körülmények olyan irányú változtatása, amely a gyermekek számára barátságosabb. Elsősorban a több gyermek nevelésére vállalkozó családok ezzel kapcsolatos terheit kell a társadalom egészének minél nagyobb mértékben átvállalnia. Vagyis a gyermekszám következtében létrejött társadalmi egyenlőtlenségeket kell mérsékelni. Mivel a svéd társadalmpolitikában a férfiak és nők közötti egyenlőségre igen nagy súlyt helyeznek, a konkrét népesedéspolitikai segítséget úgy igyekeztek alakítani, hogy a nők számára megkönnyítsék a munkavállalás és gyermeknevelés összeegyeztetését. Az anyát nem ösztönzik a kereső munka feladására. Az apa és anya egyformán igénybeveheti a gyermekgondozási szabadságot.

Az elmúlt években, amikor a termékenység csökkenés miatt a népesedéspolitikai megújításának szükségessége ismét felmerült, egy szociáldemokrata kormánypolitikus szerzők által írott munka úgy veti fel a kérdést, hogy a Szociáldemokrata Pártnak vagy a termékenységet emelő népesedéspolitikát kell megerősítenie vagy - ha az alacsony termékenység tartós marad - a szociális programok egyrészéről le kell mondania a kedvezőtlenül váló korösszetételből adódó terhek miatt (Aberg, Nordin, 1977).

A társadalompolitika indíttatású népesedéspolitikai gondolatoknak még két példáját említeném. Zaszlavszkaja (1986) szovjet szociológus a "mindenkitől képességei szerint, mindenkinek munkája szerint" elv következetes érvényesítésének feltételei között említi a gyermeknevelési költségek egyrészének átvállalását az állam által: "Ha a társadalom érdekelt abban, hogy fenntartsuk a lakosság normális számát és körstruktúráját, a születési arányszám szükséges szintjét, akkor miért terheli a gyermekek nevelésével összefüggő majdnem minden költség a szülőket? Vajon nem volna-e helyesebb, ha a gyermekneveléssel kapcsolatos költségek tekintélyes részét az államra háríthatnánk?"

Samuel H. Preston (1984) pedig az Amerikai Demográfiai Társaság előtt tartott "elnöki előadásában" arra mutatott rá, hogy az amerikai társadalomban az 1960-as és 1970-es években a fiatalok elhaltak, vagyis a gyermekek helyzete fokozatosan romlott, az időskorú elhaltaké fokozatosan javult. Például megnőtt a gyermekek között a szegénységben élők aránya, lecsökkent ugyanez az arány az idős emberek között; megnőtt a gyermekek körében lecsökkent az idősök között az öngyilkossági arányszám; alig javult az 1-24 éves korcsoportokban a halandóság, lényegesen javult viszont a 60 évesek és idősebbek halandósága. Míg az idős emberek javára történő jövedelem átcsoportosítás nyilvánvalóan olyan döntés, amelyet egy szabad társadalom meghozhat, a gyermekek kárára történő jövedelem átcsoportosítás kevésbé védhető... Úgy látszik, hogy állandóan két kérdéssel kell szembenéznünk. Az első: törődünk-e kollektív jövőnkkel, a közjővel, vagy csak saját egyéni jövőnkkel törődünk? Ha csak a saját egyéni jövőnk fontos, akkor természetesen csak az érdekel bennünket, milyen lesz a helyzetünk öregkorunkban, és akkor tovább megyünk a megkezdett úton lefelé. Ha azonban a kollektivitás is fontos, akkor egy másik még nehezebb döntéssel állunk szemben: a gyermeknevelési felelőségeknek milyen felosztása a magán- és közfelelőség között fogja legjobban szolgálni a jövő nemzedékek érdekeit. Jelenleg ... ennek a felelőségnek egyre nagyobb részét a családra próbáljuk visszahárítani. Tekintettel azonban arra, hogy a család egyre kevésbé képes vállalni ezeket a felelőségeket, ez a próbálkozás inkább az első kérdésre adott válasznak tűnik, tehát azt fejezi ki, hogy nem törődünk a kollektív jövővel, mint a második kérdésre adott válasznak, nevezetesen hogy milyen módon osszuk meg a felelőséget. A gyermekeket pártoló tábor (a választók között, mivel a szavazatoknak csak 38 százaléka él gyermekes háztartásban - A.R.) a közdöntésekben túlságosan gyengének látszik ahhoz, hogy ezt kivédhesse. Röviden: nem azért hárítjuk vissza a felelőségeket a családokra, mert erősek, hanem azért mert gyengék." Más szóval Preston szerint az idős lakosság a gyermekes családok - és ezáltal a társadalom jövője - kárára jut egyre nagyobb előnyökhöz.

A népesedéspolitikai céljaira vonatkozó irodalom óhatatlanul azt sugallja, hogy miközben a népesedési cél a társadalom jövője szempontjából igen fontos, a családpolitikai és a szociálpolitikai célok hasonló hangsúlyt érdemelnek, más szóval egy népesedéspolitikai akkor lesz nem csak jól átgondolt és igazságos, hanem egyben eredményes is, ha a családot erősíti és a társadalmi igazságosságot előmozdítja. Tehát a népesedéspolitikát egy komplex társadalompolitika részeként kell kezelni.

IV. A NÉPESEDÉSPOLITIKA ESZKÖZEIVEL KAPCSOLATOS KÉRDÉSEK

Az alkalmazott eszközök tekintetében a népesedéspolitikákat osztályozhatjuk aszerint, hogy ezek az eszközök milyen mértékben járnak kényszer alkalmazásával a családokkal szemben, vagy megfordítva mennyire hagyják meg a házaspároknak a szabad döntést a gyermekszámuk kérdésében.

Kényszerítő eszközként elsősorban a művi abortusz tilalma vagy korlátozása volt és van érvényben egyes alacsony termékenységű fejlett társadalmakban, másodsorban a fogamzásgátló eszközök árusításának korlátozása, a felvilágosító munka tilalma. Bármennyire hitet tesz a legtöbb amerikai és nyugat-európai demográfus a művi abortusz teljes szabadsága, a nő kérésére történő szabad végrehajtása mellett, ezeknek az országoknak nagyrésztében a közelmúltig a tényleges jogi szabályozás ezt nem engedélyezte, legfeljebb a gyakorlatban nem hajtották végre következetesen a tiltó és büntető jogszabályokat. Kevés olyan fejlett ország van, ahol a művi abortuszt egyszerűen az anya kérésére elvégzik (ezek 1977-ben: Lengyelország, az NDK, Dánia, Svédország, Franciaország), és általában az 1977-es években iktatták törvénybe a művi abortusz engedélyezettségét orvosi, szociális és gazdasági okok alapján (Andorka, Vukovich, 1983).

Franciaországban például az 1967. évi úgynevezett Neuwirth Törvény engedélyezte a fogamzásgátló szerek árusítását és az ilyen irányú felvilágosító munkát, propagandát, és az 1975. évi Weil Törvény engedélyezte a művi abortuszt a nő kérésére. Az NSZK-ban 1976-ban fogadták el azt a törvényt, amely szociális okok alapján engedélyezhetőnek mondta ki a művi abortuszt, de egyszerűen a nő kérésére jelenleg sem engedélyezik. Svédországban egy 1975. évi törvény engedélyezte a művi abortuszt a nő kérésére. Az Egyesült Államokban 1973-tól végezhető el a művi abortusz a nő kérésére, az utolsó években erős politikai kampány folyik e rendelkezés visszavonására. Az utolsó években néhány európai szocialista országban némileg korlátozták (Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország), illetve igen erősen leszűkítették (Románia) a művi abortusz szabadságát.

A művi abortusszal és a fogamzásgátló eszközök elérhetőségével kapcsolatos jog-

szabályok hatásának demográfiai vizsgálata arra enged következtetni, hogy bár a rendelkezések módosításai némely országban elég heves hullámzásokat okoztak az éves termékenységi arányszámokban, tartós hatásuk sem a kohorsz termékenység növelése, sem a csökkentése irányában igen csekély vagy semmi sem volt. Romániában, ahol az 1966. évi hirtelen erős szigorítás igen nagy születési arányszám emelkedést okozott, a kohorsz termékenységre gyakorolt hatás csekély volt: az 1933-ban született női nemzedék ezer tagjára 2291 szülés jutott (mélypont), az 1946-ban született női nemzedékben ez az arány 2503 (csúcspont), de az 1958-ban született nőknél várhatóan újra visszaesik 2360-ra (Ghetau, 1983). Calot szerint sem a fogamzásgátlási eszközök árusítását korlátozó intézkedések feloldása, sem a művi abortusz legalizálása nem befolyásolta a francia népesség termékenységének alakulását (Calot, 1979). Annak csökkenése ugyanis már e törvények meghozatala előtt megindult és sokkal alapvetőbb, a kívánt gyermekszám csökkenését okozó tényezők hatására ment végbe.

A kényszert nem alkalmazó, hanem a gyermekes családokat segítő népesedéspolitikát ismét két további típusra lehet osztani aszerint, hogy elsősorban 1. pénzbeni társadalmi juttatásokat adnak, vagy 2. természetbeni társadalmi juttatásokat adnak. A pénzbeni társadalmi juttatások, mint a családi pótlék, a születési szabadság és gyermekgondozási segély, valamint a gyermekek számától függő személyi adó csökkentések azon az elgondoláson alapulnak, hogy legjobb a szülőkre bízni, hogy a kapott támogatást milyen célra használják, mert ők tudják a legjobban, hogy a gyermekeknek mire van a legnagyobb szükségük. Ezzel szemben a természetbeni társadalmi juttatások mint az ingyenes vagy alacsony díjazású bölcsőde, óvoda, napközi, gyermekétkeztetés, gyermeknyaraltatás, a lakásvásárláshoz vagy lakbérhez kötött anyagi támogatások stb. azon a megfontoláson alapulnak, hogy ezeket nem lehet más célra felhasználni, mint amelyet a törvényhozók vagy a kormányzat kívánatosnak tartott.

A pénzbeni és természetbeni támogatások a legtöbb ország népesedéspolitikájában ilyen vagy olyan arányban összekapcsolódnak. Mégis el lehet mondani, hogy például a francia népesedéspolitika elsősorban pénzbeni juttatásokat ad, a svéd népesedéspolitika pedig elsősorban pénzbeni társadalmi juttatásokra támaszkodott.

A kétféle juttatás együttes alkalmazása miatt nagyon nehéz felmérni, hogy egy-egy ország összesen mekkora segítséget nyújt a gyermekes családoknak, tehát hogy – az ország átlagjövedelméhez képest – mekkora a népesedéspolitikai erőfeszítés. Ez is megnehezíti a népesedéspolitika demográfiai hatásának pontos meghatározását. Nehéz állást foglalni abban a kérdésben is, hogy a pénzbeni vagy a természetbeni juttatá-

sok előnyösebbek, igazságosabbak vagy hatékonyabbak. Valószínű, hogy a legjobb megoldás a többféle pénzbeni és természetbeni juttatás kombinációja. Ugyanakkor egyet lehet érteni Sullerot-val (1978), hogy a népesedéspolitikai segítség a gyermek felneveléséhez lehetőleg legyen áttekinthető, világos, hogy az érintett családok lássák, mekkora terhet vesz le a vállukról a társadalom a gyermeknevelés összes kiadásából és egyéb terhéből.

A természetbeni juttatások vonatkozásában természetesen felmerül az a kérdés, hogy azokat minden gyermekes család egyforma módon igénybe veheti-e, például minden településen egyformán hozzá lehet-e jutni a bölcsődei és óvodai elhelyezéshez. A természetbeni juttatást bevezető intézkedéseknek általában az a céljuk, hogy azok mindenki számára egyformán hozzáférhetőek legyenek. Ténylegesen elég lényeges igénybevételei különbségek szoktak kialakulni lakóhely, társadalmi helyzet stb. szerint.

A pénzbeni társadalmi juttatások vonatkozásában viszont kifejezett vitakérdés, hogy azoknak összege minden család és minden sorszámú gyermek esetében azonos legyen-e vagy differenciálódjék.

A gyermek sorszáma szerinti differenciálás alapjául az az elgondolás szolgál, hogy a rendelkezésre álló, általában szűkös, pénzösszeget úgy kell felhasználni, hogy azt a sorszámú gyermekszületést támogassák a legerősebben, amelyre a támogatás nélkül a legkevésbé, a támogatással viszont a legnagyobb valószínűséggel kerül sor, tehát ahol az elért születésszám növekedés a legnagyobb lehet. Ezért az ilyen megfontolásokon alapuló népesedéspolitikák az első gyermeket kevésbé vagy egyáltalán nem támogatják, mert az a legtöbb családban úgymint megszületik, és a harmadik (esetleg hasonlóan a negyedik és többedik) gyermekért adják a kiemelten nagy családi pótlékot. Ilyen a francia népesedéspolitika a Code de Famille óta: az egygyermekes családok nem kapnak családi pótlékot és a háromgyermekesek nem 50 százalékkal kapnak többet, mint a kétgyermekesek (ebben az esetben jutna minden gyermek fejében azonos összegű pótlék), hanem körülbelül 75 százalékkal többet, a négygyermekesek pedig nem a kétgyermekesek családi pótlékának kétszeresét, hanem háromszorosát kapják és így tovább. Ezzel szemben például a svéd családi pótlék minden gyermek esetében azonos összegű.

A differenciálás másik lehetősége a családi jövedelem nagysága szerint különböző mértékű pénzbeni társadalmi juttatás. A Szovjetunióban például a közelmúltig csak egy meghatározott jövedelem szint alatti családoknak fizettek családi pótlékot. Nem tudok

olyan külföldi családi pótlék rendszerről, amely a megfordított irányban differenciál, tehát a nagyobb jövedelmű családoknak fizet magasabb családi pótlékot. (1975-ig Magyarországon a szövetkezeti paraszt családok ugyanolyan gyermekszám esetén alacsonyabb családi pótlékot kaptak, mint a munkás és alkalmazott családok. Ez ténylegesen azt jelentette, hogy az alacsonyabb jövedelmű réteg kisebb családi pótlékot kapott.) Ezzel szemben mindazokban az országokban, ahol a személyi jövedelemadó alapjának kiszámításánál a gyermekszámot figyelembe veszik, ezen keresztül jövedelem szerinti differenciálás érvényesül, a magasabb jövedelmű családok ténylegesen többet kapnak az államtól azonos számú gyermek esetén, mint az alacsonyabb jövedelműek.

A differenciálásnak egészen különleges módját javasolták és vezették be néhány évvel ezelőtt (átmeneti időre) a Szovjetunióban. Mivel egyes tagköztársaságokban igen alacsony, másokban igen magas volt a gyermekszám, és ezt egyes demográfusok igen problematikus jelenségnek tartották, azt javasolták, hogy a gyermekes családokat erősen támogató családi pótlék rendszert az előző tagköztársaságokban vezessék be (Kvasa, 1978; Rjabuskin, 1978; Urlanisz, 1980). Más szovjet demográfusok a regionálisan differenciált népesedéspolitika ellen érveltek (Iatimov, 1978; Manevics, 1978). A Szovjetunió Kommunista Pártjának 26. kongresszusa 1981-ben azt javasolta, hogy a családi pótlék felemelését és a gyermek 18 hónapos életkoráig fizetett gyermekgondozási segélyszerű juttatást lépcsőről lépésre, tehát nem egyidejűleg vezessék be a Szovjetunió különböző régióiban.

A differenciált vagy egységes juttatások közötti választás láthatóan attól függ, hogy az ország népesedéspolitikájában a népesedési célra vagy a szociálpolitikai célra helyezik a nagyobb súlyt. Úgy gondolom, hogy minden országnak és minden korszakban magának kell eldöntenie, hogy mekkora jelentőséget tulajdonít e két célnak és ettől függően kell a konkrét népesedéspolitikai támogatási formákat meghatároznia.

V. ÖSSZEFOGLALÁS

A nemzetközi irodalom és politikai tapasztalatok áttekintése után talán érdemes a szerző saját (nyilvánvalóan vitatható) véleményét összefoglalni:

1. Népesedéspolitikára feltétlenül szükség van minden olyan esetben, amikor a népesedési folyamatok, közöttük a termékenységűtől másképpen alakul, mint azt a hosszú távú társadalmi optimum megkívánná. Nem lehet ugyanis arra számítani, hogy az egyéni döntéseken alapuló népesedési folyamatok a közérdeknek megfelelően alakuljanak.

2. A kényszerintézkedéseket nem alkalmazó népesedéspolitika az erkölcsi és politikai értékek szempontjából nem kifogásolható, sőt kifejezetten kívánatos.

3. A gyermekes családoknak anyagi segítséget nyújtó népesedéspolitikával nem lehet ugyan igen nagy változásokat elérni a termékenység szintjében, azonban nagy valószínűséggel meg lehet állítani a csökkenési tendenciát és - a jelenlegi magyar termékenységhez hasonló szinten lévő - termékenységet fel lehet emelni az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szintre.

4. Kívánatos, hogy a népesedési cél mellett kellő figyelemben részesüljenek a családot erősítő és a társadalmi egyenlőtlenségeket csökkentő szempontok is a népesedéspolitika alakításában.

5. Valószínűnek látszik, hogy a jelenlegi magyar társadalmi körülmények között a legnagyobb súlyt a pénzbeni társadalmi juttatásokra - a családi pótlékra és a gyermekgondozási segélyre, esetleg családalapítási kölcsönre (amelynek meghatározott részét nem kell visszafizetni, ha a házaspárnak gyermekei születnek) - helyező népesedéspolitika lehet a legeredményesebb és szociális szempontokból legigazságosabb.

IDÉZETT SZAKIRODALOM

- Aberg, C.J. - Nordin, A., 1977, Befolkning och ekonomi. Stockholm. Trygg Hansa.
- Ahlburg, D.A., 1982, The new Kuznets Cycle: a test of the Easterlin-Wachter-Wachter hypothesis. Research in Population Economics. vol.4. Greenwich. Jai Press. 93-115.p.
- Ahlburg, D.A., 1983, Good times, bad times: a study of the future path of U.S. fertility. Social Biology. vol.30.no.1. 17-23.p.
- Albers, W. - Schweitzer, R., von - Schubnell, H. - Süßmuth, R., 1979, Die Lage der Familien in der Bundesrepublik Deutschland - Dritter Familienbericht. Bericht der Sachverständigen-Kommission der Bundesregierung. Bonn. Deutscher Bundestag. 218 p.
- Andorka R., 1986, Demographic change and economic development in Hungary since the Second World War. Előadás a "Demographic change and economic development" nevű konferencián, Hagen, NSZK. 23 p.
- Andorka R. - Vukovich Gy., 1983, A népesedéspolitikai elvi és elméleti kérdései. in Kulcsár Kálmán, szerk., A népesedés és a népesedéspolitikai. Budapest. Kossuth, 165-215. p.
- Andorka R. - Vukovich Gy., 1985, The impact of population policy on fertility in Hungary, 1960-1980. in International Population Conference, Florence. vol.3. IUSSP. 403-412.p.
- Berelson, B. - Lieberman, J., 1979, Government efforts to influence fertility: the ethical issues. Population and Development Review. vol.5.no.4. 581-613.p.
- Bolte, K.M., 1980, Typen generativer Entscheidung - Ein Schritt in Richtung prognosefähiger Bevölkerungstheorie? Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft. vol.6.no.1. 5-23.p.
- Boriszov, V.A., 1985, Voszproizvodstvo naszelenija SzSzsZR: tendencii i perszpektivü. in Rübakovszkij, L.L. és mások szerk., Demograficeszskoe razvitie v SzSzsZR. Moszkva. Müszl. 34-52.p.
- Bourdieu, P., és szerzőtársak, 1966, Le partage des bénéfiques: expansion et inégalité en France. Paris. Minuit. 444 p.

- Calot, G., 1978, Der französische Weg zum Geburtenüberschuss. in Franke, L. - Jürgens, H.W., szerk., Keine Kinder - keine Zukunft? Zum Stand der Bevölkerungsforschung in Europa. Schriftenreihe des Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung vol.4. 67-75.p.
- Calot, G., 1979, Une baisse de fécondité voulue et non subie. Le Monde. okt.2. 24 p.
- Calot, G. - Chesnais, J.C., 1983, L'efficacité des politiques incitatives en matière de natalité. Előadás a "Colloque: évolution démographique et transferts sociaux" konferencián, Liege, IUSSP.
- Calot, G. - Hecht, J., 1978, The control of fertility trends. in Population decline in Europe. New York. St Martin's Press. 178-196.p.
- Carrol, P., 1986, Demographic trends and pension implications. Előadás a "Demographic change and economic development" konferencián, Hagen, NSZK. 31 p.
- Chesnais, J.C., 1981, Le modele économique de l'Allemagne Fédérale est-il compatible avec son modele démographique? Revue d'Économie Politique. vol.91. no.2. 163-177.p.
- Chesnais, J.C., 1983, La notion de cycle en démographie. La fécondité post-transitionnelle est-elle cyclique? Population. vol.38. no. 2. 361-390.p.
- Chesnais, J.C., 1985a, The consequences of modern fertility trends in the member states of the Council of Europe. Strasbourg. Council of Europe. 54 p.
- Chesnais, J.C., 1985b, Les conditions d'efficacité d'une politique nataliste: examen théorique et exemples historiques. International Population Conference, Florence, 1985. vol.3. IUSSP. 413-425.p.
- Coale, A.J., 1986, The decline of fertility in Europe since the Eighteenth Century as a chapter in human demographic history. in Coale, A.J. - Watkins, S.C., szerk., The decline of fertility in Europe. Princeton. Princeton University Press. 1-30.p.
- Demény, P., 1986, Population and the invisible hand. Előadás az Amerikai Demográfiai Társaság évi konferenciáján. San Francisco. 35 p.
- DiMiao, A., 1981, Evolution of Soviet population thought: from Marxism-Leninism to the Literaturnaya Gazeta debate. in Desfosses, H., szerk., Soviet population policy: conflicts and constraints. New York. Pergamon Press. 157-178.p.
- Dupaquier, J., 1972; De l'animal a l'homme: le mécanisme autoregulateur des populations traditionnelles. Revue de l'Institut de Sociologie, Université Libre de Bruxelles. no.2. 177-211.p.
- Easterlin, R.A., 1978, What will 1984 be like? Socioeconomic implications of recent twists in age structure. Demography. vol.15.no.4. 397-421.p.

- Easterlin, R.A., 1980, Birth and fortune. The impact of numbers on personal welfare. London. Grant McIntyre. 205 p.
- Easterlin, R.A. - Wachter, M.L. - Wachter, S.M., 1978, Demographic influences on economic stability: the United States experience. Population and Development Review. vol.4.no.1. 1-22. p.
- Eldridge, H.T., 1954, Population policies: a survey of recent developments. Washington. IUSSP. 153 p.
- Eldridge, H.T., 1968, Population policies. in Sills, D.L., szerk., International encyclopedia of the social sciences. vol.12. New York. Macmillan. 381-388.p.
- Festy, P., 1981, Mesure de l'efficacité des politiques a but natalista dans les pays industrialisés. International Population Conference, Manila, 1981. vol.1. IUSSP. 387-409.p.
- Finkle, J.L. - Crane, B.B., 1985, The United States at the International Conference on Population. Population and Development Review. vol. 11.no.1. 1-28.p.
- Finkle, J.L. - McIntosh, A., 1980, Policy responses to population stagnation in developed societies in Campbell, A.A., szerk., Social, economic, and health aspects of low fertility. Washington. National Institutes of Health. 275-296.p.
- Frejka, J., 1980, Fertility trends and policies: Czechoslovakia in the 1970's. Population and Development Review. vol.6.no.1. 65-93.p.
- Gérard, H., 1984, Types of intervention available to a demographic policy: a theoretical approach. Population Bulletin of the United Nations.no.16.
- Ghetau, V., 1983, Évolution de la fécondité en Roumanie. Une approche longitudinale. Population. vol.38.no.2. 247-265.p.
- Girard, A. - Bastide, H., 1958, Une enquete sur l'efficacité de l'action sociale des caisses d'allocations familiales. Population. vol.13.no.1. 39-45.p.
- Henry, L., 1954, Mise au point sur la natalité française. Population. vol.9.no.2. 197-226.p.
- Höhn, C.F., 1976, An international analysis of the effects of family allowance program on fertility levels. International Journal of Sociology. vol.6. 45-56.p.
- Holzer, J.Z., 1986, Czy w Polsce potrzebna jest polityka ludnościowa? Studia Demograficzne. no. 1/83. 3-11. p.
- Huber, J., 1980, Will U.S. fertility decline toward zero? Sociological Quarterly. vol. 21.no.4. 481-492.p.

- Kaufmann, F.X., 1983, Warum nicht Bevölkerungspolitik? in Rupp, S., Schwarz, K., szerk., Beiträge aus der bevölkerungswissenschaftlichen Forschung, Festschrift für Hermann Schubnell. Schriftenreihe des Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung. vol.11.
- Kaufmann, F.X., 1986, Sozialpolitik und Bevölkerungsprozess. Előadás a "Demographic Impact of Political Actions" konferencián, Bielefeld, NSZK. 29 p.
- Källemark, A.S., More children of better quality? Studia Historica Upsaliensia, no.115.
- Kirk, M., 1981, Population policies in non-socialist societies. International Population Conference, Manila, 1981. vol.1. IUSSP. 373-385.p.
- Kvasa, A.Y., 1968, O nekotoryh instrumentah demograficeszkoy politiki. in Rjabuskin, T.V. és mások, szerk., Izucsenie vozproizvodstva naszelenija. Moszkva. 64-78.p.
- Kvasa, A.Y., 1978, Demograficeszkaja szituacija i demograficeszkaja politika v SzSzsZr. Ekonomiceszkie Nauki. no.2. 47-54.p.
- Lee, R.D., 1974a, Forecasting births in post-transition populations: stochastic renewal with serially correlated fertility. Journal of the American Statistical Association. vol.69. 607-617.p.
- Lee, R.D., 1974b, Target fertility, contraception, and aggregate rates: toward a formal synthesis. Demography. vol.14. 455-479.p.
- Leeuw, F.L., 1985, Population policy in industrialized countries: evaluating policy theories to assess the demographic impact of population policy. Genus. vol.41.no. 3-4.1-19.p.
- Linde, H., 1984, Theorie der säkürären Nachwuchsbeschränkung 1800 bis 2000. Forschungsberichte des Instituts für Bevölkerungsforschung und Sozialpolitik, Universität Bielefeld. vol.8. 201 p.
- Mackensen, R., 1982, Social change and reproductive behavior - on continuous transition Höhn, C., Marckensen, R., szerk., Determinants of fertility trends: theories re-examined. Liege. Ordina. 249-279.p.
- Mackenroth, G., 1953, Bevölkerungslehre - Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung. Berlin. Springer. 531 p.
- Manevich, Y.L., 1978, Vozproizvodstvo naszelenija i iszpolzovanie trudovüh reszurszov. Voproszü Ekonomiki. no.8. 34-38.p.
- Marschalck, P., 1984, Bevölkerungsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt. Suhrkamp. 203 p.
- McIntosh, C.A., 1983, Population policy in Western Europe. Armonk. Sharpe. 286 p.

- McIntosh, C.A. - Finkle, J.L., 1985, Demographic rationalism and political systems. International Population Conference, Firenze, 1985. vol.3. IUSSP. 319-329.p.
- Mead, M., 1950, Male and female: a study of sexes in a changing world. London. Gollancz, 477 p.
- Münz, R., 1986, Familien- und sozialpolitische Massnahmen in Österreich. Geplante und ungeplante Effekte. Előadás a "Demographic Impact of Political Actions" konferencián, Bielefeld, NSZK. 35 p.
- Myrdal, A., 1945, Nation and family: the Swedish experiment in democratic family and population policy. London. Kegan Paul. 441 p.
- Myrdal, G., 1940, Population: a problem for democracy. Cambridge. Harvard University Press. 237.p.
- Myrdal, A., - Myrdal, G., 1934, Kris i befolkningsfragan. Stockholm. Albert Bonniers Förlag. 403 p.
- Parkes, A. és szerzőtársak, szerk., 1970, Towards a population policy for the United Kingdom. London. Population Investigation Committee.
- Perevedentzev, V., 1975a, Szemia, vcsera, szivodnia, zavtra. Nas Szovremennik. no.6. 118-131. p.
- Perevedentzev, V., 1975b, Naszelenie: prognoz i deisztvitelnoszt. Nas Szovremennik. no.11. 122-133. p.
- Preston, S.H., 1984, Children and the elderly in the U.S. Scientific American. vol.251.no.6. 44-49.p.
- Rein, D.B., 1982, Une attitude allemande face a l'évolution démographique. Population. vol.37.no.1. 113-130.p.
- Rjabuskin, T.V., 1978, Szocialnaja politika i demografija v SzSzsZR. Szociologicseszkie Iszszledovanie.no.3. 46-55.p.
- Rjabuskin, T. - Galeckaja, R., 1984, A Szovjetunió népességösszetétele és a népesség reprodukciója. Demográfiai folyamatok a szocialista társadalomban az európai KGST országok példáján. Budapest. KSH. 69-85.p.
- Rockefeller, J.D., és szerzőtársak, 1972, Population and the American future. Washington. U.S. Government Printing Office. 186 p.
- Samuelson, P.A., 1976, An economista non-linear model of selfgenerated fertility waves. Population Studies. vol.30. 243-247.p.
- Sauvy, A., 1954, Théorie générale de la population. Volume II. Biologie scriale. Paris, Presses Universitaires de France. 397 p.

- Sauvy, A., 1961, Fécondité des populations: évolution générale des recherches. Population. vol.16.no.4. 699-712.p.
- Sauvy, A., 1972, De Paul Reynaud a Charles de Gaulle. Scenes, tableaux et souvenirs. Paris. Casterman. 216 p.
- Sauvy, A., 1979, Les conséquences du vieillissement de la population. in Dumont, G.F. - Chaunu, P. - Legrand, J. - Sauvy, A., La France ridée. Le livre de Poche, Librairie Générale Française. 61-118.p.
- Schmid, J., 1976, Einführung in die Bevölkerungssoziologie. Hamburg. Rohwolt. 333 p.
- Schubnell, H., 1986, Bevölkerungs- und Familienpolitik. Előadás a "Demographic Impact of Political Actions" konferencián, Bielefeld, NSZK. 25 p.
- Schultheis, F., 1986, Die pronatalistische Bevölkerungspolitik in Frankreich. Előadás a "Demographic Impact of Political Actions" konferencián, Bielefeld, NSZK. 54 p.
- Schwarz, K., 1977, Gründe des Geburtenrückganges 1966 bis 1975 und für Nullwachstum erforderliche Kinderzahl der Ehen. Wirtschaft und Statistik.vol.14.no.6.374-378.p.
- Speigner, V. - Winkler, G., 1986, Geburtfördernde Bevölkerungspolitik in der DDR. Előadás a "Demographic Impact of Political Actions" konferencián, Bielefeld, NSZK, 22 p.
- Szabady E. - Acsádi Gy. - Andorka R. - Cseh-Szombathy L. - Vukovich Gy., 1968, Népesedési helyzetünk néhány tanulsága. Budapest. Munkaerő és Fletszínvonal Tervezési Bizottság.
- Szmulevics, B.I., 1936, Burzsuaznüe teorii naszelenija v szvete marksiztko-leniniszkoj kritiki. Moszkva. Partinoe Izdatelsztvo. 398 p.
- Szmulevics, B.I., 1967, K voproszu o zakone narodonaszelenija. In Valentej, D.I., Arab-Ogly, E.A., Breev, B.D., szerk., Narodonaszelenija i ekonomika. Moszkva. Izdatelsztvo Ekonomika. 14-26.p.
- Tatimov, M.B., 1978, Razvitie narodonaszelenija i demograficeszkaja politika. Alma-Ata Izdatelsztvo Nauka Kazakszkoj SzSzR.
- UN, 1971, Official records of the Economic and Social Council, Fifty-second session Supplement no.3. United Nations.
- UN, 1973, The determinants and consequences of population trends. New summary of findings on interaction of demographic, economic and social factors. vol.1. New York. United Nations. 661 p.
- Urlanisz, B.T., 1980, Demograficeszkaja nauka i demograficeszkaja politika. Vesztnik AN SzSzSzR. no.1. 41-49.p.

- US, 1984, US policy statement for the International Conference on Population. Population and Development Review. vol.10. no.3. 574-579.p.
- Van der Wijst, T. - Van Poppel, F., 1985, Economic and social implications of ageing in the Netherlands. Voorburg. Netherlands Interuniversity Demographic Institute. 85 p.
- Veil, S., 1978, Human rights, ideologies, and population policies. Population and Development Review. vol.4.no.2. 313-321.p.
- Vining, D.R., 1984, Family salaries and the East German birth rate: a comment. Population and Development Review. vol.10.no.4. 693-696.p.
- Vossen, A.P., 1985, The plausibility of a substantial fertility raise: a feasibility analysis of policy goals in the Netherlands. Tilburg. Katholieke Hogeschool. 18 p.
- Vukovich G., 1983, A népesedéspolitikai tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugateurópai tapasztalatok. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései no.10. 56 p.
- Wachter, M.L., 1975, A time series fertility equation: the potential for a baby boom in the 1980's. International Economic Review. vol.16. 609-624.p.
- Westoff, C.F., 1983, Fertility decline in the West: causes and prospects. Population and Development Review. vol.9.no.1. 99-104.p.
- Wrigley, E.A. - Schofield, R.S., 1981, The population history of England 1541-1871. London. Edward Arnold. 779 p.
- Zaszlavszkaja, I., 1986, Mindenkitől képességei szerint. Szovjetszkaja Rosszija. Ismerteti: Heti Világgazdaság. vol.8.no. 9. 17-18.p.